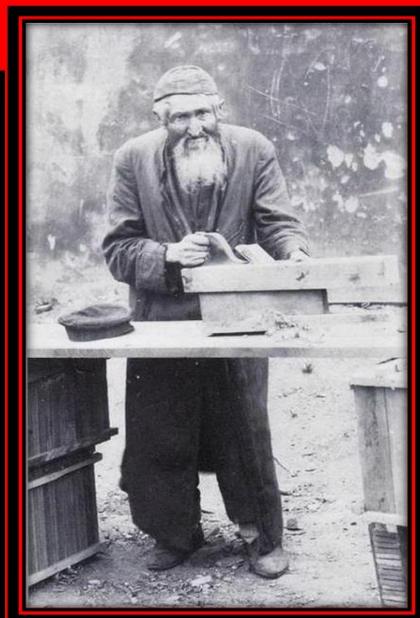
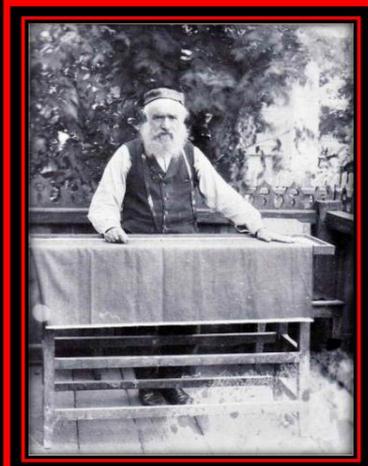

Михайло Гутор

КАТАСТРОФА

в історії єврейських громад: Зінькова, Киликиєва,
Полонного, Смотрича, Теофіполя.

Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»
Київ-2026

Зіньків над рікою Ущиця.²

Зіньків — село Хмельницького району.

Перші згадки про поселення знаходимо під 1404 роком, коли польський король Ягайло надав Зіньків з околицями та Сатанів Пйотру Шафранцеві. 1431 року замок було передано іншому власнику — Пйотру зі Спрови Одровонжеві. Село згадується у грамоті 1 березня (10 березня за новим стилем) 1440 року —

¹ Zińków // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1895. — Т. XIV. — S. 620. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XIV/620; 100 єврейських местечек України: історический путеводитель. Подолия / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. — Иерусалим; СПб. : Эзро, 1997. — Вып. 1. — 256 с.; Сіцінський Є. Зіньківський замок // Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст.: історично-археологічні нариси (укр.). — Київ: УАН, 1928. — С. 53—57. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Sitsinskyi_Yukhym/Oboronni_zamky_Zakhidnoho_Podillia_XIV-XVII_st_istorychno-arkheolohichni_narysy/; Niesiecki K. Korona polska przy złotej wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona...— Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1740. — Т. 3. URL: <https://polona.pl/preview/9806c562-f69f-4312-a0d6-c99c95b60ec4>; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 1030 (пол.). URL:<https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=191>; Зіньківці / В. П. Маслянко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-16267>.

² Наполеон Орда, літографія. URL: <https://landmarks.in.ua/oblast/khmelnyska/zinkiv-khmelnyska>

король Володислав підтверджує за Петром Одровонжем 13 раніше наданих йому Ягайлом сіл³.

У 1458 ст. руський воєвода Анджей Одровонж (син П. Одровонжа) звів тут замок для захисту населення від татарських набігів. 1458 року Анджей Одровонж із дозволу короля Казимира IV надав Зінькову магдебурзьке право (перед тим місто користувалось польським).

Після Одровонжів маєток був власністю Сенявських до середини XVIII століття. В XV—XVI ст. місцевий форпост відігравав значну роль в боротьбі з татарами.

У 1672 році Поділля захопили турки. Згідно Бучацького мирного договору Зіньків перейшов Туреччині. Турки відбудували фортифікації, але вже наступного року місто було визволено військами польського коронного гетьмана Яна III Собеського. Після остаточного вигнання бусурманів з Поділля, замок на початку XVIII ст. відновили власники міста Сенявські.

Заїзди Зінькова в 1930 р.⁴

Після другого поділу Речі Посполитої в 1793 р. Зіньків входить до складу Російської імперії, де стає повітовим містечком. Проте з перенесенням державного кордону Російської імперії далеко на південь, у зв'язку з приєднанням до Росії Криму, Зіньків втратив своє стратегічне значення як місто-фортеця і в 1803 р. увійшов до складу Летичівського повіту. У 1843 р. власники села Вюртемберзькі продали Зіньків імперській казні за 6,8 млн

³Михайло Грушевський. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч. 1-80) (1361—1530). — С. 36-37

⁴ Світлина П. Жолтовського. З книги "Пам'ятки архітектури Подільської губернії" Стефана Таранушенка (2013). URL: <https://castles.com.ua/zin.html>

рублів золотом. 19 ст. для Зінькова позначене бурхливим розвитком ремесел та промисловості (пивзавод, видобуток фосфатів, свічковий завод).

При сприянні Вюртемберзьких у містечку відкрили джерела з цілющою водою. Тут було організовано купелі для лікування різних хвороб і призначено лікаря-німця для простеження за впливом цих мінеральних вод на організм хворих. У 1820 році у Зінькові було проведено водогін, який доставляв воду з Грим'ячки і на ринку було влаштовано фонтан. Князі Вюртемберзькі збудували тут нову резиденцію. Неподалік палацу була збудована міська ратуша, закладено парк. Саме з цього часу розпочинається активна забудова верхньої частини Зінькова, яка і до сьогодні називається «місто».

Зіньків початку ХХ століття, 1930 р.⁵

Зіньків був також центром кушнірства на Поділлі. В 1901 році кушнірством займалося понад 120 сімей. Крім вичинювання та обробки шкіри в домашніх умовах, тут діяло також 2 шкіряних заводи.

Під час подій 1918–1920 рр. Зіньків кілька разів переходив від одної влади до іншої, доки в грудні 1920 р. в селі не розпочався період більшовицької окупації.

У самому Зінькові було дві сільські ради: українська та єврейська (відповідно 943 та 812 дворів у 1926 р.).

Разом з колективізацією у Зіньків прийшов голод, викликаний непосильними хлібозаготівельними кампаніями 1929—1932 рр.

У Зінькові було повністю зруйновано Троїцьку церкву. Дерево, камінь з якої було використано для будівництва конюшні та комори і тутешнього колгоспу. Те саме вчинили і з Троїцьким костюлом. У ньому було розібрано дах, викинуто та спалено церковний утвар, потрощено орган. При цьому комуністи та комсомольці відкрито глумилися на очах віруючих над святинями.

Німецькі частини увійшли до Зінькова 10 липня 1941 р.

⁵ Світлина П. Жолтовського. З книги "Пам'ятки архітектури Подільської губернії" С.Таранушенка (2013). URL: <https://castles.com.ua/zin.html>

Зіньків, 1934 р.⁶

Єврейська громада⁷

Перша згадка про зіньківських євреїв відноситься до 1526 р. Можливо, серед перших єврейських сімей були переселенці з найближчого містечка Рів, вщент розореного татарами спочатку в 1452 р., а потім – в 1524 і 1528 рр. Згідно з фінансовими документами 1578 р. подушний податок з євреїв становив найбільш значну статтю доходів власника містечка.

У 1566р. польський король Сигізмунд Август підтвердив усі раніше отримані містом привілеї і ухвалив проводити у ньому два щорічні ярмарки та щотижневі базари.

Згідно з інвентарем 1578 р., у Зінькові було 275 будинків, тобто близько півтори тисячі жителів. Більшість міщан розводили городи та займалися сільським господарством, полюванням та рибальством: інвентар 1583 р. зареєстрував лише 14 ремісників. Наприкінці XVI ст. Зіньків став власністю магнатів Синявських, найбагатших землевласників Поділля.

Євреям для проживання було надано височину поруч із замком, з боку, протилежним старому місту. Це поселення отримало назву "нове" місто, на відміну від "старого", що спускалося з замкового пагорба в річкову долину. «Нове» місто виросло на перехресті доріг, що йшли від зіньківського замку до

⁶ URL: https://zinkiv-kurort.at.ua/index/evrejske_mistechko/0-34

⁷ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910) – С. 796. URL: <https://imwerden.de/publ-10578>; 100 еврейских местечек Украины – Выпуск 1 Подолья 2-е издание, исправленное и дополненное. Иерусалим — Санкт-Петербург – 1998 г. / 322 с.; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Типография Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913.

Летичева та від Вінківців до містечка Ярмолинці. Ці дороги, що перетиналися під прямим кутом, і визначили планувальну структуру поселення.

«Нове» місто мало яскраво виражений торговельний характер. Біля перехрестя євреї збудували магазини та крамниці, що оточили створену таким чином ринкову площу. Поруч із нею було вирито колодязь (єдиний у «новому» місті), а на в'їзді в містечко з боку Вінківців праворуч від дороги утворився ринок худоби. До 1730 р. на головних вулицях «нового» міста було збудовано 43 єврейські будинки, серед них — 10 магазинів.

Знищена козаками в 1702 р., єврейська община відроджувалася з повного небуття (польський господарський інвентар 1730 р. згадує лише одного єврея, що жив в містечку 28 років; ще декілька чоловік прибуло сюди в 1710 -1712 роках) і наново склалася тільки до 1723 -1726 рр. В ці часи майже усі єврейські сім'ї займалися винокурним промислом і пивоварінням. Переживши в 1734 р. влаштований гайдамаками погром, єврейська община Зінькова продовжувала рости і забудовувати територію «нового» міста".

Синагога в Зінькові, 1930 р.⁸

Мабуть, тоді ж, в першій половині XVIII століття, в центрі містечка недалеко від ринкової площі, була побудована Велика синагога. Її будівля була високою трьохнефною прямокутною в плані базиліку, стіни якої прорізають чотирма рядами вікон по східному і західному фасадам і трьома рядами - по північному і південному. Вікна кожного ярусу мали різну форму і розмір, великі арко подібні вікна першого поверху були увінчані сандриками.

Пілястри по вертикалі і подвійний карниз на рівні другого ярусу вікон по горизонталі розчленовували фасад. Кути південного фасаду були укріплені потужними контрфорсами, південно-західний ріг будівлі підтримували могутні

⁸ URL: https://myshtetl.org/synagogues/syn_podol1.html

аркбутани. До головного входу з боку західного фасаду вели кам'яні сходи, вхідний отвір увінчував напис в прямокутному обрамленні. Будівля була покрита чотирьохскатним дахом. У центрі молитовного залу Великої синагоги стояла простора біма різьбленого дерева на кам'яному цоколі.

Уздовж вертикальної осі східної стіни від підлоги до циліндричного склепіння піднімався чотирьох ярусний дерев'яний Арон кодеш, прикрашений різьбленим орнаментом, символічними зображеннями і фігурами звірів і птахів, золотим і срібним розписним декором. На рівні другого ярусу вікон центрального залу розташовувалася жіноча галерея. Судячи з фотографій, що збереглися, ця синагога (зруйнована перед Другою світовою війною) була найбільшою в Поділлі.

У другій половині XVIII ст. Зіньків став важливим господарським вузлом в комплексі подільських маєтків Чарторийських: в Зіньківський ключ входило 10 сіл і 7 фільварків. Перепис населення 1765 р. знайшов в Зінькові 522 євреї. В якості ревізорів в обліку єврейського населення брали участь рабин р. Гирш син Ицхака, "квартильний" Айзик Жолкевський і "школяр" Сроль (Израель) Ершович. У 1784 році в Зінькові було 148 домовласників-євреїв при загальному числі домовласників - 305 чоловік.

Зіньків, 1930 рік.⁹

Євреї займалися, здебільшого, ремеслами та торгівлею, суттєву статтю доходу багатьох сімей складало також виробництво пива та горілки. Серед євреїв були й орендарі корчем та млинів.

У 1793 р., після Другого поділу Польщі, Зіньків відійшов до Росії зі статусом повітового міста. З 1796 Зіньків – приватновласницьке містечко Летичівського повіту Подільської губернії. У 1843 р. власник містечка продав його державній скарбниці.

⁹ Світлина П. Жолтовського. ІР НБУВ. — Ф. 278. — С. 473. — Од. зб. 453.

Хасидський цадик з Меджибожа р. Іцхак Меір Гешель (1775—1855), син знаменитого Аптер-ребе (р. Авраама Йошуа Гешеля) обрав Зіньків своєю резиденцією. З переїздом сюди р. Іцхака Меїра в 1825 р. містечко перетворилося на один із найпривабливіших хасидських центрів Поділля. Духовний керівник сотень, а то й тисяч хасидів, р. Іцхак Меір став засновником династії зіньківських цадиків. «Цілю його життя були добрі справи» — говорили про нього сучасники.

На початку ХХ ст. у містечку було два хасидські двори, що належали двом братам — р. Моше та р. Пінхасу. Їхнє безперервне суперництво розкололо євреїв на два табори — прихильників того чи іншого ребе (це не завадило одному з синів р. Моше одружитися з дочкою р. Пінхаса.) Відсутність миру між цадиками не позначилася, однак, на винятковій повазі, якою обидва всі користувалися. Їхні «двори» були завжди відкриті для євреїв, які потребували ради, а в дні свят вони переповнювалися хасидами, що збиралися з усієї округи.

На початку ХХ ст. чисельність єврейської громади Зінькова перевищувала 2000 чоловік, продовжуючи зростати у наступні десятиліття. У свята, коли до містечка з'їжджалися численні послідовники цадиків, кількість євреїв тут мало не подвоювалася. Більшість гостей зупинялася в помісних заїжджих будинках.

Євреї Зінькова існували переважно на доходи від торгівлі на містечковому ринку в базарні дні (по вівторках) і в дні ярмарків. Були тут і оптові торговці зерном та фруктами, які мали давні ділові зв'язки з навколишніми поміщиками, та орендарі лісів, млинів, шинків, власники пекарень, магазинів, крамниць та складів. Серед зіньківських євреїв був багатієв, але майже всі вони жили у власних будинках і отримували постійний прибуток від прибуткової торгівлі чи ремесла.

Зіньків, заїзд. 1930 рік.¹⁰

Євреям належали пивоварний завод Фукса, аптека Вурштатмана (потім — Цинберга), фотоательє Швайгера, один із трьох водяних млинів (Купець), розробки фосфориту — копальня в селі Крути-Бородинці Зіньківської волості (Гальперін). Більшість жителів складали ремісники: ковалі, бляхарі, візники, бондарі, кушніри, кравці, шевці та інші. Згадаємо і водоносів, які регулярно постачали водою з єдиного колодязя в центрі містечка жителів

¹⁰ Світлина П. Жолтовського. ІР НБУВ. — Ф. 278. — С. 473. — Од. зб. 453.

найвіддаленіших його кварталів. Крім хасидських цадиків, тут жили й інші релігійні авторитети, які могли або примикати до одного з двох таборів, або зберігати свою від них незалежність. У містечку було 7 клойзів та молитовних будинків, серед них клойз р. Алтера Каценеленбогена, старий клойз та бейт-мідраш (неподалік Великої синагоги), синагога ремісників (на північно-східній околиці) та інші. Але у дні свят євреї зазвичай збиралися у Великій синагозі, яку зінківці називали «Мовшівкою». Вирушаючи в синагогу, євреї одягали, як це було прийнято тоді в Зінкові, чорні костюми та довгі плащі, підперезані чорними ременями, на голову одягали чорні капелюхи-«напівциліндри».

До «падіння царизму» в Зінкові не було сіоністської організації, але віяння нового руху відчувалися тут задовго до лютневої революції 1917 р. Жителі містечка зацікавлено поставилися до ходу і рішень Першого сіоністського конгресу, глибоко переживали, коли помер Теодор Герцль.

Власне сіоністська діяльність розпочалася з появою Давида Бліндера та Шмуеля Фрідмана. Вони, на початку Першої світової війни вигнані разом із сім'ями з прикордонного Гусятина, оселилися у Зінкові. Насамперед друзі-сіоністи організували групи вивчення івриту та нової літератури на івриті (у сім'ї Бліндера іврит був повсякденною мовою). Після лютневої революції вони заснували організацію «Тхія» та сіоністський клуб. Лідери руху активно залучали до «Тхії» нових членів, дбали про представництво сіоністів у общинних та громадських установах, у керівництві єврейської школи, створеної після революції. Юнаки та дівчата, прихильники сіонізму, зібрали бібліотеку книг на івриті, створили драматичну студію та дитяче товариство «Пірхей Ціон». У 1919 р. сіоністи придбали ділянку землі, на якій осягали абетку сільського господарства, готуючись до репатріації. Їхніми вчителями були селяни з навколишніх сіл. У листопаді 1920 р. перша група з 17 юнаків та двох дівчат перейшла польський кордон і вирушила до Ереца Ізраєля. Протягом найближчих 6 років потік алії із Зінкова не переривався, то наповнюючись, то слабшаючи.

Із закінченням військових дій та встановленням радянської влади у 1921 р. у містечку почало відновлюватися мирне життя. Спочатку ще могла нормально існувати вільна торгівля, і навіть общинна і політична, зокрема сіоністська, діяльність. Однак незабаром так звана Євсекція, яка отримала владу «на єврейській вулиці», заборонила викладання івриту в єврейській семирічній школі. У другій половині 1930-х років влада скасувала і викладання ідишу, і школа стала російською загальноосвітньою. Сіоністська діяльність могла продовжуватися лише у підпіллі.

Голокост¹¹

Зінків був окупований німцями в середині липня 1941 року. Відразу після окупації двадцять єврейських чоловіків було взято в заручники. Деяких з них було звільнено, а інших повішено. Через кілька тижнів розпочалися антиєврейські заходи. Євреїв реєстрували, позначали жовтою зіркою Давида та

¹¹ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 58, 65. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Execution of Jews in Zinkiv. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/zinkiv-zenkov-khmelnytskyi-ukraine.359>

піддавали різним видам знущань. Євреїв також залучали до різних програм примусової праці, таких як прибирання або робота на дорогах та залізницях.

У серпні 1941 року було створено гетто. Воно було обгороджене колючим дротом та охоронялося місцевою поліцією. Перша масова страта відбулася 9 травня 1942 року. Того дня 588 євреїв, переважно хворих, людей похилого віку, жінок та дітей, було розстріляно в яру за 3 км від міста, поблизу села Станіславівка. Близько 450 євреїв з Вінківців також були розстріляні в той самий час, у тому ж місці. Яр був поглиблений за три дні до вбивства. Після розстрілу євреїв переселили до меншого гетто. У червні 1942 року понад 100 євреїв, визнаних придатними до роботи, було відібрано та відправлено до трудового табору в Лезневе, районі Хмельницького.

Другий розстріл відбувся 4 серпня 1942 року, коли 1882 євреї були розстріляні в тому ж яру поблизу села Станіславівка. Згідно зі свідченнями, записаними Яхадом, багатьох євреїв розстріляли на місці під час облави. Опинившись на місці, євреїв змусили роздягнутися догола, а потім, групами по п'ять осіб, вишикували на краю яру та розстрілювали з автоматів. Акції проводив підрозділ СС. Близько 150 єврейських ремісників та їхні родини залишили живими та зібрали в одному будинку. Їх було вбито 7 жовтня 1942 року.

Інтерв'ю зі свідком – Галина Б., 1925 року народження: «Тоді силою вивозили молодих дівчат і хлопців до Німеччини, щоб змусити їх працювати на фабриках. Тож знайомій моєї матері вдалося влаштувати мене в місцеву школу кравців. Саме там я працювала з єврейськими жінками. Вони були кваліфікованими робітницями, більшість з них були кравцями. Їх не розстрілювали разом з іншими євреями, а залишали живими для німців. Вдень вони працювали в будівлі під охороною, а вночі поверталися до гетто. Одного дня будівлю оточили, і всіх єврейських ремісників заарештували. Одна дівчина, Фіра, намагалася втекти, переодягнувшись українкою, але її спіймали та побили до смерті. Інша дівчина, Люсія, сховалася в шафі, але її також викрили. Ще одна єврейська жінка, яку я «Я добре пам'ятаю, це була Соня Розенманн. Її жорстоко вбили на вулиці». (Свідок № 693U, опитаний у Зінкові 21 серпня 2008 року).¹²

¹² Execution of Jews in Zinkiv. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/zinkiv-zenkov-khmelnytskyi-ukraine.359>

**Люба Фельдман народилася в Зінькові, 1921 року.
Любу було вбито під час Голокосту. Місце смерті: Зіньків, 1942 рік.¹³**

**Місце страти поблизу села Станіславівка з природними ярами, сліди ярів
можна побачити й сьогодні. Загалом тут було вбито понад 2000 євреїв.¹⁴**

¹³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14054631>

¹⁴ Execution of Jews in Zinkiv. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/zinkiv-zenkov-khmelnytskyi-ukraine.359>

Киликиїв¹⁵

Киликиїв — село у Ганнопільській сільській громаді Шепетівського району

Яблонівський Антоній-Барнаба

Історична згадка про це село з 1579 р. в записі князя Богдана Федоровича Корецького (Архів Ю.З.Р., ч.І, ст. 102); крім того згадується в 1586 р. як маєток того ж князя (Архів Ю.З.Р., ч. 6, т. I, ст. 152-154), а також в акті з 1568 р., як також його маєток.

Містечко належало в 1602 р. до князів Острозьких, а від них перейшло до Яблонівських (1753), і врешті до Стецьких. Власник Киликиєва мав одноповерховий будинок, при якому був гайок.

Містечко положене на рівнині і мало торговельну площу, на котрій стояла церква з 1852 р. Доми гендлярів творили чотирикутний ринок, на котрому стояли ларки, а в домах були заїзди. Центр

містечка заселявали переважно євреї і тільки на передмістю були селянські і міські доми. Серед товарів збуту на першому місці було збіжжя, худоба і смола. Була там церковно-приходська школа.

В кінці 19 ст. в Киликиєві було 750 жителів, на початку 20 ст. було 282 домів і 1821 жителів, 2 дерев'яні церкви з половини 19 ст., школа від 1842 р. і 3 ярмарки річно.

За переписом 1911 р. в Киликиєві було 2089 жителів, міщанська управа, однокласова школа, 3 крамниці, горілчана крамниця, кредитове товариство і 3 ярмарки річно.

Киликиїв був окупований німецькими військами 7 липня 1941 року (за іншими джерелами – 3 липня).

¹⁵ Kilikijów, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. IV: Kęs – Kutno, Warszawa 1883, s.97.URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/97; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 1. – с. 494-495. – 601 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Югозападной России. – Т. I. – К., 1859. – С. 102. – 640 с.; Поліщук В. Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького. – Український археографічний щорічник, 2004 р., т. 8-9, с. 270.; Киликиїв / Л. М. Вегера // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-6260>.; Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. //Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2011. – Вип. 17. – С. 89. – 432 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi31/0026066.pdf>

Єврейська громада¹⁶

Єврейське населення Киликиєва: 1847 р. – 267 євреїв, 1889 р. – 500 євреїв, 1897 р. – 576 (29,9%), 1923 р. – 653 євреї.

За історико-статистичними даними Волинської єпархії, складеними викладачем Волинської духовної семінарії М.І. Теодоровичем 1887 р. (Поліський географічний словник, видання 1883 р., т. 11, § 561, с. 690–692), на території містечка Киликиїв у 1883 році проживало, за переписом, 2094 жителі у 344 дворах, з них 500 – жителі єврейської національності.

Вони мали свій молитовний будинок та рабина. Землю для єврейського кладовища було куплено в жителя села Свирида Каленика. Частково кладовище збереглося до наших днів. Євреї проживали в основному в центрі села. Вони

займалися ремеслом та торгівлею. Часто свої товари відпускали для населення в позичку, але не всім, а тільки тим жителям, які вчасно розраховувались. Місцеве населення (українці та поляки) з євреями жили дружелюбно.

На початку ХХ століття за свої кошти євреї побудували млин з паровим двигуном, куди привозили молоти зерно не лише місцеве населення, а й жителі навколишніх сіл. Було побудовано лазню в центрі села (нині вул. Першотравнева). До того ж, у Киликиєві функціонували продуктові лавки, якими опікувались Голда Гріншпат, Мордко Рудик і

Мордко Шкляр.

¹⁶ Історія єврейської громади Киликиєва. URL: <https://jewua.org/kilikiev/>; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911). — с. 465. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Єврейська енциклопедія. URL: <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%9A%D0%98%D0%9B%D0%98%D0%9A%D0%98%D0%95%D0%92>; Радченя А. Трагічна доля євреїв, які проживали на території села Киликиїв. — С. — 316-331. URL: <http://holocaust.kyiv.ua/Files/pedVid/RADCHENIA.pdf>; Цехместрук В.Ф. Історія села Киликиїв. — Киликиїв, 1997.

Після 1920 року бідним єврейським сім'ям радянська влада виділила по 2 га землі, в містечку поживавилася торгівля, розширилися кустарні промисли в період НЕПу.

У 1923 році люди масово зверталися до органів влади про повернення домоволодінь, конфіскованих у євреїв після революції.

Єврейська релігійна община «Клоїз» заснована 05.05.1924 року. Вона володіла 3 Торами, головою общини обрали 69-річного бідняка Рудика Лейбиша Йосиповича. Того ж року вирішувалося питання ремонту місцевої синагоги «Бетгамедраш».

У містечку у 1924 році відкрито єврейську 3-річну трудову школу. У 1927 році в школі було 3 групи, 37 учнів, працював 1 вчитель. У селі нараховувалося 79 єврейських сімей.

Діяла в селі також українська 4-річна школа, у 1927 році в ній навчалось 119 дітей, працювало 2 вчителі.

У 1929 році головою Киликіївської сільради був Грінфельд Нута, єврейську общину очолював Півень Шльома Хаїмович.

Киликіїв був окупований німецькими військами 7 липня 1941 року (за іншими джерелами – 3 липня).

Поліцейські та німці вчинили першу різанину євреїв 11-12 липня. Село було оточене каральним загоном, і щонайменше 40 євреїв було спіймано та замкнено в шкільному сараї. Вранці всіх їх убили на околицях міста (у напрямку села Піддубці).

Центр Киликіїєва, де жили євреї, був оголошений єврейським гетто. Євреям наказали носити пов'язки з жовтими зірками та гнали на найважчі роботи.

4 березня 1942 року були вбиті старі євреї. Усі євреї села, як повідомлялося, з'явилися до придворної школи, забравши коштовності та предмети побуту для відправки до Палестини. А потім сталася трагедія, як і в липні 1941 року. Людей закрили на ніч у тому ж шкільному сараї, вранці поїхали до села Кутки та розстріляли біля річки Корч. Лише через два дні тіла перенесли до могили.

Всіх інших євреїв відправили до Славутського гетто, де їх убили разом з місцевими євреями.

Розповідає місцева жителька Мархайчук Параска: *«Мирне життя жителів села Киликіїв перервала війна. 7 липня 1941 року фашисти ввійшли в село, а 11 – 12 липня вчинили криваву розправу над єврейським населенням. Село оточив каральний загін, розпочалась облава на чоловіків єврейської національності середнього і старшого віку. Поліцаї і німці зігнали приречених у шкільний хлів, було їх не менше 40 чоловік. Протримали людей під посиленою охороною ніч, а на ранок вивели за село в напрямку Піддубець і розстріляли.*

Нещасні перед смертю змушені були самі копати собі могилу, постріли і автоматні черги лунали довго.

На другий день люди йшли повз могилу і бачили калюжі людської крові, земля на могилі ще ворушилась. Після того, як німці і поліцаї загнали у шкільний хлів євреїв, німці залишилися в селі на ніч. Вони прийшли до нас і сказали, щоб батько підготував їм місце у клуні. Коли батько скидав сіно з горища, він побачив у сіні нашого сусіда єврея Ароля. Батько заховав його в сіні, пізніше Ароль втік до лісу.

Взимку 1942 року фашисти вчинили нову криваву акцію над євреями села: похилими, жінками, дітьми і підлітками.

Всім євреям села було сказано з'явитися на подвір'я школи, взявши з собою коштовності і домашні речі для відправлення у Палестину. А далі трагедія проходила, як і в липні 1941 року. Людей закрили на ніч у тому ж шкільному хліві, ранком погнали в сторону села Кутки і розстріляли на березі річки Корчик. Тільки через два дні трупи звезли у яму».¹⁷

Пам'ятник на могилах жертв другої «акції» на березі річки Корчик.

*«3 липня 1941 року німецько-фашистські війська захопили містечко Киликиїв Берездівського району. 28 липня 1941 року загин 10 піхотного полку 1-ї мотопіхотної дивізії СС розстріляв все доросле населення Киликиєва, – згадує **Ольга Львівна Барац**, якій пощастило врятуватися від смерті: – Я, Барац Ольга Львівна, народилася 15 вересня 1922 року в селі Киликиїв Берездівського району. Сім'я була велика: батько Барац Лев, 1892 року народження, мати Песя, ровесниця батька, і п'ятеро дівчат: Броня, Бася, Оля (я), Хая і Сара. Дві мої сестри були заміжні і мали по двоє діточок. До колективізації ми мали 5 гектарів землі і різну худобу. В колгоспі працювали, як всі члени артїлі. В 1943 році я була на третьому курсі Вінницького педінституту і не поїхала з інститутом в евакуацію, поїхала додому. Першою жертвою фашистів в нашій сім'ї стала моя мати. Її застрелили на порозі хати, захищаючи своїх дочок. Розпочалися масові евакуації євреїв, а тих, хто залишилися живими, погнали в Славуту. Туди погнали і нас: батька, п'ятеро його дочок і 4 онуки. Це було 4 березня 1942 року. При вході у Славутське гетто стояли німці і поліцаї, які*

¹⁷ Радченя А. Трагічна доля євреїв, які проживали на території села Киликиїв. – С. – 324-325. URL: <http://holocaust.kyiv.ua/Files/pedVid/RADCHENIA.pdf>

тут же, на місці вбивали старих і немічних людей. На моїх очах німець пострілом у потилицю забив молоду дівчину-каліку. Згодом велику групу – близько 500 молодих жінок і дівчат Славутського гетто, в тому числі і мене, Броню і Хаю відправили в концтабір, який знаходився між Славutoю і Шепетівкою. Там ми працювали на лісопилці, інші в'язні мали іншу роботу. В Славутському гетто залишились батько, мої сестри Бася, Сара і четверо моїх племінників: Маня, Тоня, Фелікс і Валерій, які всі разом, крім Сарі, яка втекла з гетто, були розстріляні в Славуті у 1942 році. Черга дійшла до в'язнів концтабору. Військовополонених, які там були, забрали в Славуту, а євреїв чекала смерть. Про це сказав мені старий німецький солдат, який нас охороняв. Він допоміг нам втекти з табору. На превеликий жаль, ми не знаємо імені цієї доброї людини. Я, Хая і Броня добрались до села Тростянець Берездівського району, де до війни жила Броня зі своїм чоловіком і дітьми. Бронина подруга Марія Яковчук сказала нам, що Сара прийшла до них, жила в схованці, але хтось з селян видав її поліції. Вони її розстріляли. Загинула від рук поліцаїв і наша Хая. Ми подались шукати партизанів, що діяли в лісах Рівненщини і Волині. Я потрапила в загін ім. Котовського, працювала там медичною сестрою, була важко поранена, маю нагороди Радянського Союзу. Броня знайшла партизанів – М.І. Місюри. Там вони зустрілись зі своїм чоловіком Самуїлом Півнем, командиром партизанського взводу. По війні в Киликиєві я була один раз. Я не маю сил ходити по цій землі, яка залита кров'ю єврейського народу. Зараз живу в м. Рівному».¹⁸

Братська могила євреїв з Киликиєва, вбитих влітку 1941 року.¹⁹

¹⁸ Радченя А. Трагічна доля євреїв, які проживали на території села Киликиїв. – С. – 325-326. URL: <http://holocaust.kyiv.ua/Files/pedVid/RADCHENIA.pdf>

¹⁹ URL: <https://jewua.org/kilikiev/>

Костюл святої Анни²¹

Полонне — місто, центр Полонської міської громади у Шепетівському районі.

Місто розташоване на річці Хомора, Про Хомору та «град Полоний в лузі Хоморном» згадується в літописах Київської Русі, зокрема Іпатіївському та Лаврентіївському літописах. Місто називалося по-різному: «Полонное», «Полони», «Польний», «Полний», а в давніх актах — «Полонная», «Полонне», «Полонне Великое», «Полонне Новое».

Одна з згадок говорить, що у 1169 році половці, заглибившись у володіння Київського князівства, дійшли до міста Полонного, яке належало київській Десятинній церкві: *«І поїхали вони за Київ пустошити, і приїхали до Полоного, до города [церкви] святої Богородиці Десятинної, і до [города] Сімця, і взяли сіл без ліку з людьми, і з чоловіками, і з жінками. І коні, і скот, і овець погнали*

²⁰ Połonne // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1887. — Т. VIII. — S. 727—728. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VIII/727; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 923—924. (пол.) URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=191>; Комарницький О. Б. Містечка Південної Волині в Українській революції 1917–1920 рр. Славута і Славутчина: минуле та сучасне : зб. наук. пр. Славута, 2003. Ч. 1: XIX–XX ст. С. 38–46.; Григоренко // Полонному 1000 років : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Полонне, 15–17 черв. 1995 р. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 86–89

²¹ URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/polonne>

вони в Половці»²². З літописів відомо, що в 996 році Володимир Великий завершив будівництво Десятинної церкви і приписав їй десяту частину своїх «градів» (міст). Серед них було і Полонне, недарма літописець називає його «святої Богородиці град Десятинний».

Спочатку місто належало Великим князям Київським; бували великі князі Володимир Святославович, Ярослав Мудрий, в 1170 році жив удільний князь Володимир Мстиславович. 1195 рік київський князь Юрій віддає Полонне своєму зятеви Роману Мстиславовичу — правителю Волині.

В угоді від 1366 р. польського короля Казимира III з великим князем Дмитром-Любартом Полонне згадується серед «мурованих» міст. 1494 року місто було надане князю Костянтину Острозькому²³. 1510 р. на місці укріпленого посаду князь Костянтин Острозький будує нову фортецю. 1569 рік Полонним заволодів польський шляхтич Альбрехт Ласький, наступного 1570 р. він передав місто королю.

1640 р. князь, краківський воєвода Станіслав Любомирський сприяє укріпленню центру міста бастіонним п'ятикутним на плані оборонним валом за голландською системою і фортечними мурами. Автором перебудови був італійський архітектор Матео Трапола.

З 1648 року Полонне було сотенним містом Волинського полку в Українській державі Богдана Хмельницького. Особливо запеклою була збройна боротьба за Полонне у 1918—1920 роках. Містечко, яке нараховувало в той час майже 17 тисяч жителів, було значним пунктом південно-східної Волині на важливому залізничному шляху Шепетівка — Бердичів — Козятин. Цій магістралі судилося відіграти неабияку роль у армійських комунікаціях, що проходили, з одного боку, в західну Волинь, а з другого — на Київ і в центральну частину України. Контроль над цією залізницею давав змогу оперативно впливати на зміну співвідношення сил в регіоні.

Головною сакральною пам'яткою міста є костьол святої Анни, зведений у 1593-1607 рр. Янушем Острозьким. Первісно храм освятили на честь Внебовзяття Діви Марії. 1618 році його спалили татари. Відновив костьол у 1649 році Станіслав Любомирський, переосвятивши на честь святої Анни, заступниці його матері. Але храм простояв недовго — у 1651 році його зруйнували козаки. Нова відбудова почалася у 1716 році коштом Любомирських. До храму прийшли єзуїти, які завершили будівництво і освятили храм у 1738 році. Тоді він набув нинішнього вигляду.

У 30 роки минулого століття радянські варвари закрили храм. В приміщеннях облаштували відділок НКВС. В льохах храму катували людей. В 1946-1947 рр. храм передали православної парафії, але потім повернули римо-католицькій. На щастя всю другу половину 20 століття тут був костьол, тому й зберігся. Навіть орган є, який виготовили майстри у Ризі у 1980-і роки.

²² Літопис руський/ Пер. з дав. ньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — С. 301. — XVI+591 с. URLhttp://history.org.ua/LiberUA/LitRusIpSp_1989/LitRusIpSp_1989.pdf

²³ Wojtkowiak Z. Ostrogski Konstanty Iwanowicz książę (ok. 1460—1530) // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. — Т. XXIV/3, zeszyt 102. — S. 488

В кінці 1919 року на території Волині й Поділля вступає стотисячна армія польського генерала Юзефа Галлера. У листопаді вона бере під свій контроль і Полонне, яке до кінця квітня 1920 року перетворюється у прифронтове місто. Смуга радянсько-польського фронту проходила майже поруч — по лінії Новоград-Волинський — Миропіль-Стара Синява.

На Полонщині встановлюється польська військова влада, проводиться ліквідація всіх адміністративних органів попередніх режимів. Замість них починають діяти польські комендатури у Полонному, Лабуні, Кустівцях і Деревичах, яким підпорядковувались сотиси (старости) сіл.

Від 6 липня 1941 до 8 січня 1944 Полонне окуповане гітлерівцями.

Єврейські учні професійної школи, 1912 р.²⁴

Єврейська громада²⁵

Єврейська громада Полонного на Хмельниччині має давню історію, що сягає XV століття, і була однією з найбільших на Волині. Місто відоме похованнями відомих хасидських проповідників Якова Йосефа Коена та Іегуди Лейба, які знаходяться на стародавньому єврейському кладовищі. Також у Полонному народився і жив єврейський поет Перець Маркіш, чий музей є одним із закладів, що зберігають пам'ять про єврейську спадщину міста.

Цей маленький райцентр колись був значним торговим та ремісничим центром західної частини Російської імперії. І такому статусу це містечко

²⁴ Світлина експедиції Ан-ського. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/>

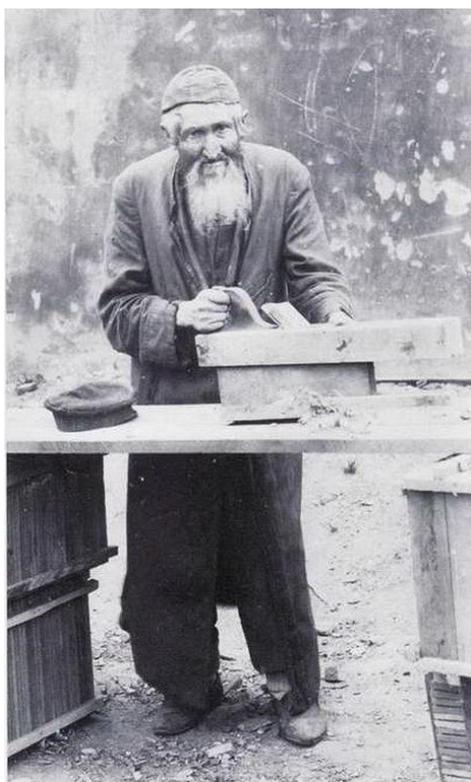
²⁵ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 17. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; РСЕ.URL:<https://jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%9D%D0%9D%D0%9E%D0%95>

багато в чому завдячує великій єврейській громаді. За свою історію Полонне знало як розвиток та процвітання, так і трагічні сторінки, багато з яких пов'язані з євреями.

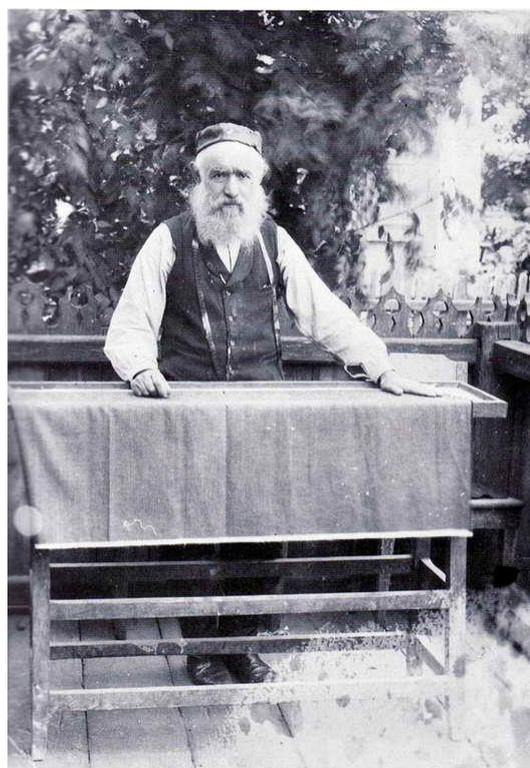
Перша документальна згадка про полоннських євреїв датована ще 1601 роком. Вже до середини 1600-х євреї мали в Полонному одну з найчисельніших громад на Волині. Під кінець 17 століття вони змогли отримати дозвіл на забудову центру міста будинками та торговими будинками, що стало поштовхом до бурхливого розвитку комерції. На початку 18 століття Полонному налічувалося 15 синагог, і містечко вважалося типовим штетлом.

Відомо, що Полонне було одним із центрів хасидизму на Західній Україні. Є дані, що в другій половині 18 століття рабином містечка спочатку був Ар'є Єгуда-Лейб, після нього – Яков Йосеф га-Коген, учні засновника хасидського руху в юдаїзмі рабі Баал Шем Това. Також у містечку влаштувалися і перші друкарі-євреї. Активний період друкарства припадає на 1780-1820 роки, а найвідомішим із друкарів був Шмуель бен Іссахар Бер.

Згідно з переписом, 1847 року в Полонному було 2647 жителів-євреїв, 1897-го — вже 7910, що становило 48% всього населення. Першу єврейську школу відкрили 1887-го, а талмуд-тору — 1897-го.

Єврей-столяр. Полонне 1912 р.²⁶

Єврей-кравець. Полонне 1912 р.²⁷

²⁶ Світлина експедиції Ан-ського. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/>

²⁷ Світлина експедиції Ан-ського. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/>

Перед Першою світовою війною в Полонному процвітала комерція, заснована переважно євреями. Так, 1913 року вони володіли 95% підприємств міста. З початком революції погроми, вбивства та гоніння на єврейське населення Полонного набули масового характеру. На початку 1917 року черговий погром із боку царських військ закінчився вбивством 98 осіб. Навесні 1919-го під час погрому, організованого вже червоноармійцями, було вбито не менше 8 євреїв, хоча точна цифра досі невідома. А восени цього ж року кавалеристи-будьонівці пограбували будинки та позбавили життя не менше 40 мешканців єврейської національності.

Як свідчать дані перепису СРСР, перед початком Другої світової війни у Полонному проживало 4171 євреїв.

6 липня 1941 р. Полонне окупували частини вермахту. Невдовзі 19 євреїв було розстріляно як «комуністичні агенти». 23 серпня 1941 р. убито 113 осіб²⁸, 2 вересня 1941 р. загинуло понад 2000 євреїв. Євреї, що залишилися, були поміщені в гетто, куди були депортовані також євреї з навколишніх населених пунктів (Велика Березна, Воробіївка, Котелянка, Новолабунь, Понінка). 25 червня 1942 р. при ліквідації гетто було розстріляно 1270 євреїв. 2 липня 1942 року залишені в живих 14 ремісників були депортовані до Шепетівки. Усього в Полонному було розстріляно декілька тисяч євреїв.

Після війни деяка частина єврейських жителів Полонного повернулася до своїх уцілілих будинків, і, за свідченнями, таємно збирали міньян. Втім, єврейська історія Полонного після війни практично припинилася: багато євреїв загинули чи поступово залишили країну. І сьогодні історію єврейського Полонного доводиться вивчати лише за надгробками старого єврейського цвинтаря.

З єврейством місто зараз пов'язує могила проповідників-цадиків на кладовищі та будівля колишньої синагоги. Зараз тут – філія благодійного фонду “Хесед Бешт” та музей єврейського поета Переца Маркіша²⁹.

Братські єврейські могили

²⁸ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 17. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

²⁹ Перец Маркіш народився в Полонному, писав мовою їдиш та був членом КППС. Він брав участь у Єврейському антифашистському комітеті під проводом Соломона Міхоелса. У 1948 році Міхоелса вбили працівники радянського МДБ, а наступного року прийшли й по Маркіша. Поета розстріляли у 1952 році, згодом реабілітували, музей на його малій батьківщині відкрили у 1998-му.

Смотрич, 1871-1873рр.³¹

Смотрич — селище, центр Смотрицької селищної територіальної громади Кам'янець-Подільського району.

Мабуть, ніщо так не ілюструє вираз «Так минає слава земна», як невеличке селище Смотрич, що на Хмельниччині. Нині це – звичайне селище міського типу, яких сотні (навіть не райцентр), а колись то була столиця величезного Подільського князівства, яке простягалося від межиріччя Стрипи та Золотого Поток (теперішнє Тернопілля) до Дніпра.

Перші письмові згадки про Смотрич пов'язані з правлінням литовського князя Ольгерда, який у 1331 році після вигнання татар передав управління Поділлям своїм племінникам — князям Коріатовичам. Одним із перших, хто

³⁰ Smotrycz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1889. — Т. X. — S. 919–921. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_X/919; Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Словникова частина (ЕУ-II). — Париж, Нью-Йорк, 1976. — Т. 8. — С. 2913–2924. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/eu11224.htm>; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 965–968 (пол.) URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=213>; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Ефимия Сецинского. — Каменец-Подольск, 1901. — С. 439–441. — 1266 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/TrPodEpISKom_1901/TrPodEpISKom_1901.pdf; Смотрич історичний. URL: https://smotrycz.blogspot.com/p/blog-page_28.html?m=0; Орловський М. Историческое описание заштатнаго г.Смотрича, Каменецкаго уѣзда, Подольской губернии“ Подольские Епархиальные Ведомости”, 1864 р. - № 20. - с.693-704. URL: https://smotrycz.blogspot.com/2020/05/blog-post_31.html;

³¹ Наполеон Орда, літографія. URL: <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/zbiory/921731>

зробив Смотрич своєю резиденцією, був Юрій Коріатович, якому приписують ініціативу будівництва замку³².

*Над річкою Смотричом вище Кам'яця на 30 кілометра, при вливі праворуч до цієї річки меншої річки Яромирки, лежить невелике містечко Смотрич, колись значне місто Західного Поділля. Береги тих двох річок являють собою мальовничу місцевість, а в місці злива тих річок утворюється продовгастий щовб, який з боків тих двох річок обмежений узбіччям і скалами. Сама природа цієї місцевості вказує на те, що тут було зручно побудувати твердиню. І дійсно тут був колись замок, один з тих численних замків, що боронили Поділля від ворогів, населення від постійних грабіжників його татар.*³³

Смотрич, містечкові будинки, 1930 р.³⁴

В указі від 17 березня 1375 року, написаному кирилицею, князь Олександр Коріатович згадується як володар Смотрича. У цьому документі йдеться про передачу земель біля Смотрича монахам-домініканцям, яким було дозволено вільно оселитися в місті³⁵.

У 1400 році землі перейшли до Свидригайла, а в 1402 році — знову до Ягайла, який утримував їх до 1411 року, після чого вони остаточно перейшли під владу Вітовта. У документах цього періоду міститься згадка про «Замок Смотрич».

³² Сіцінський Є. Смотрицький замок [Текст] : рукопис 1891 / Є. Й. Сіцінський; підгот., упоряд. та передм. А. Трембіцький; Хмельницький обласний краєзнавчий музей. - Хмельницький : [б.в.], 2003. - 22 с. URL: <http://ft-ounb.ounb.km.ua:8080/bitstream/123456789/328/1/Zamok.pdf>

³³ Сіцінський Є. Й. Смотрицький замок / Передмова та упоряд. А. М. Трембіцький. - Хмельницький, 2003. 22 с

³⁴ Світлини С. Таранушенка. URL: <https://otkudarodom.ua/ru/smotrich>

³⁵ Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 966 (пол.) URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=213>

Після смерті Вітовта у 1430 році польська шляхта проголосила замки, зокрема Смотрич, такими, що підпорядковуються польській короні. У 1431–1432 роках тривала боротьба між прихильниками Свидригайла та поляками. Замок Смотрич був зруйнований, а місто, як і все Західне Поділля, залишилося під владою Польщі.

У 1448 році польський король Казимир IV Ягеллончик, перебуваючи в Кам'янці, надав Смотричу магдебурзьке право.

Смотрич відомий високим мистецтвом розписної художньої кераміки. З XVIII ст. тут виробляють полив'яні миски, полумиски, баньки, іграшки. Вироби з Смотрича зберігаються в музеях Києва, Львова, Полтави, Санкт-Петербурга, Кракова і Дніпра.

Смотрич, синагога. 1930 р.³⁶

1863 року мешканці Смотрича втрачають можливість користуватись рідною мовою, видано таємне розпорядження — Валуєвський циркуляр, що наказував призупинити видання значної частини книг, написаних українською мовою, а згодом доповнено Емським указом.

У XIX столітті - позаштатне містечко Кам'янецького повіту Подільської губернії.

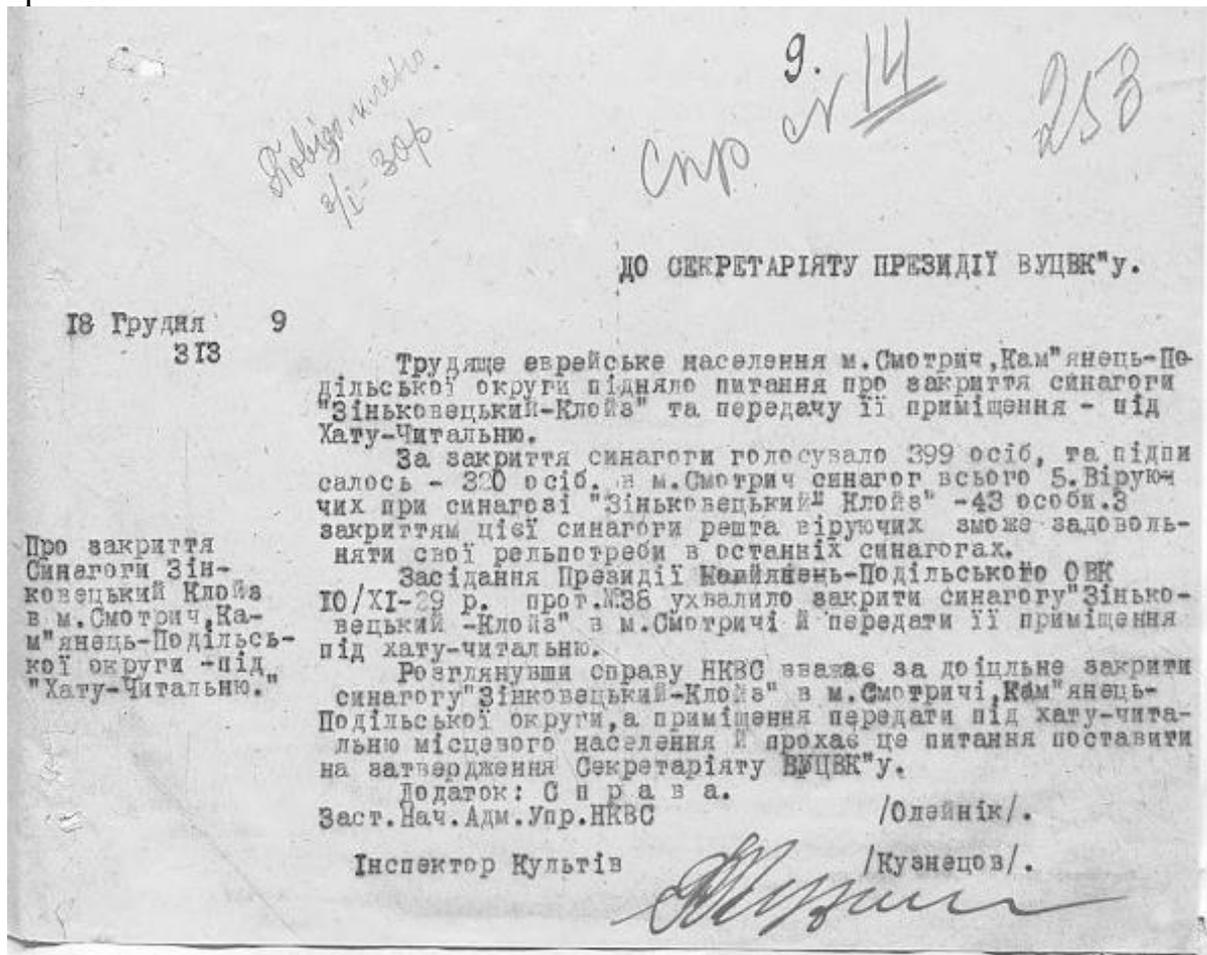
Видатний подільський краєзнавець Юхим Сіцинський так описував містечко в 80-х роках XIX століття: в своїй праці *"Археологическая карта Подольской губернии"*: *"Смотрич м. Въ местечке на горе-мысе, выдающемся къ рч. Смотричу, следы бывшего здесь замка; гора или мысь перерезанъ"*

³⁶ Світлина С. Таранушенка. URL: <https://otkudarodom.ua/ru/smotrich>

большимъ поперечнымъ валомъ, занятымъ ныне подъ усадьбы; въ средине замчища ныне стоить католической костель (бывшій доминиканский кляшторъ, съ XIV в.). На западной стороне м., возле католическаго кладбища большой курганъ. Къ ю. отъ местечка, возле д. Мниховки, въ 1887 году найденъ кладъ изъ 24 серебр. старыхъ монетъ".³⁷

Наприкінці XIX та на початку XX століть у Смотричу виникли сільський банк, вальцьований млин, гончарні і ткацькі промисли.

Внаслідок поразки Перших визвольних змагань на початку XX століття, селище надовго окуповане російсько-більшовицькими загарбниками. Радянська окупація принесла колективізацію та розкуркулення, мешканці селища зазнали репресій.

Про закриття в Смотричі синагоги "Зінковецький клойз", 1929-1930 рр.³⁸

Єврейська громада³⁹

У 1765 р. у Смотричах та околицях проживало 365 євреїв. У 1791р. у Смотричах – 122 євреї, у 1818 р. – 565 (81,8%), у 1847 р. – 1274, у 1885 р. – 1887 (47,58%), у 1887р. – 1887 (47,58%); 1902 р. – 1502, 1923 р. – 1149, 1926 р. – 1835 (33%), 1939 р. – 1075 євреїв.

³⁷ Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии. – «Труды 11-го археологического съезда», М., 1901 г., т. 1, с. 197 – 354. 2 вид.: Кам'янець-Подільський: 2001 р. URL: https://archive.org/details/trudy_01_1901/page/319/mode/2up

³⁸Смотрич історичний. ЦДАВО, ф.5, оп.3, спр.1114, с. 253-255. URL: https://smotrycz.blogspot.com/p/blog-page_28.html?m=0

³⁹ ЄЕ. URL: <https://jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%A1%D0%9C%D0%9E%D0%A2%D0%A0%D0%98%D0%A7>

Євреї жили у Смотричах з часів Речі Посполитої. У 1700 С. була єврейська громада; рабин – Симон Вольфович. У вт. підлогу. 18 ст. збудована дерев'яна синагога. У 1-й підлогу. 19 ст. дек. єврейських сімей переселилися із С. у землероб. колонію Коричинці Домсько-Римові (суч. – Коричинці).

У 1852 р. повірений єврейської громади Волько Цехен виступив зі скаргою на поміщика Ф.Потоцького за незаконне стягнення з громади грошового збору на продаж свічок, дьогтю.

Серед євреїв Смотрича налічувалося 73 ремісники (60% від загальної кількості). Значна частина євреїв брала в оренду млини, м'ясні лавки, міські льохи, а також займалася контрабандою.

У 1863 р. діяло 2 синагоги, у 1889 р. – 4 синагоги. У вт. підлогу. 19 ст. дійств. казенне єврейське училище. Серед євреїв було 153 ремісники.

З 1900 року рабином в С. був Ісроель Голдштейн (1865-?).

У 1914 в діяло 6 синагог. Євреям належали склад аптечних товарів, медоварний з-д, млин, 2 склади пива та 24 лавки (у т. ч. всі 11 бакалійних, всі 10 мануфактурних).

У 1921 р. працювали єврейська школа, драматиний гурток. У 1925 р. діяли нелегальний гурток з вивчення івриту, сіоністський гурток (керівник - А. Гендельман). Діяло відділення ОЗЕТ.

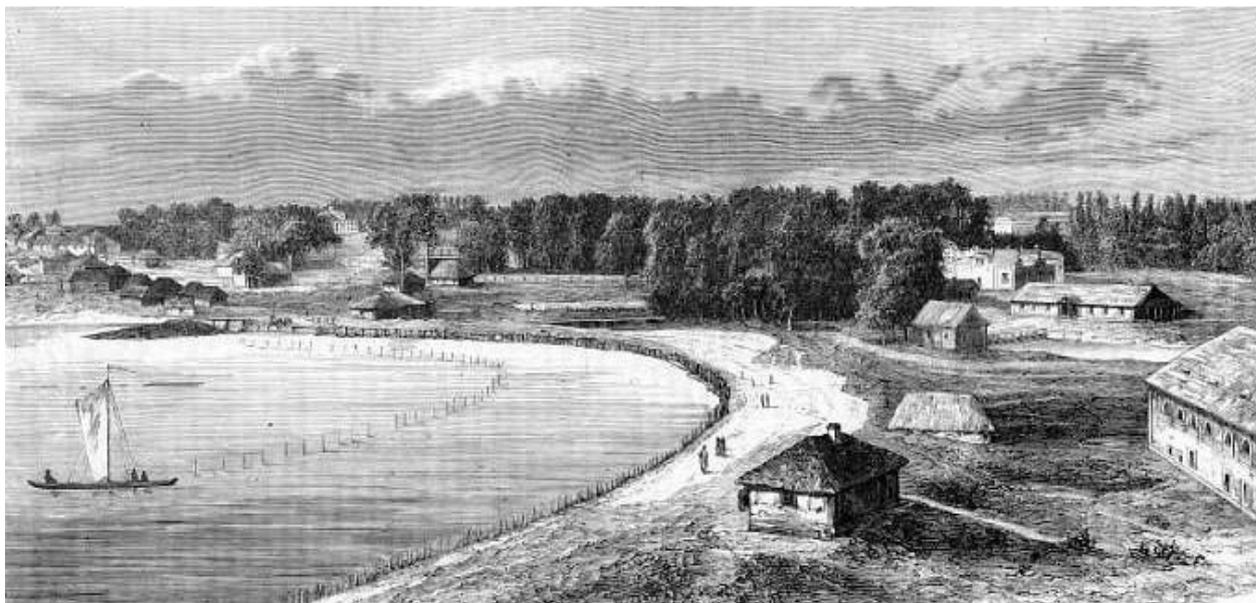
У 1926 р. вихідці з Смотрича (18 сімей, 102 чол.) заснували в Херсонському окрузі єврейський землеробний колектив "Правда". У 1930 в Смотричі працювали 3 єврейські колгоспи.

На початку липня 1941 р. Смотрич зайняли частини вермахту. Євреї були депортовані до Кам'янця-Подільського і там убиті. Загалом у період Катастрофи загинуло 1595 євреїв Смотрицької сілради.

У 1970-80-х роках більшість євреїв Смотрича виїхало в інші країни.

Пам'ятник на місці загибелі єврейського населення Смотрича.

Теофіполь, Палац князів Яблоновських (вдалині). 1878 рік⁴¹

Теофіполь, до 1740 року — Камінь, Човганський Камінь, Човган — селище у Теофіпольській селищній громаді Хмельницького району.

Теофіполь під назвою Камінь як одна з фортець та опорних пунктів литовських феодалів на півдні Волині вперше згадується 1420 року в дарчому акті великого князя литовського Вітовта. Назва Камінь, очевидно, пов'язана з

⁴⁰ Teofilpol, al. Teofilpol... mko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1892. — Т. XII. — S. 297—298. (пол.); Teofilpol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1902. — Т. XV, cz. 2. — S. 656. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/656; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845.— Т. II.— Cz. 2.— 1442 s.— S. 930-931. URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfbf8?page=213>; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Гаврик Ю. О., Галай Д. М. (відп. секр. редкол.), Гарнага І. В., Главак Т. В. (заст. гол. редкол.), Гуменюк С. К., Ігнатів О. С. (заст. гол. редкол.), Коваленко Л. А., Копилов А. О., Ланевський В. П., Мещишин А. І., Олійник Л. В., Соколяненко В. В., Степенко О. Д., Суrowий А. Ф., Тищенко В. І. АН УРСР. Інститут історії. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. — С. 528-536. — 708 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013544>

⁴¹ Гравюра з польського тижневика Tygodnik Ilustrowany, № 111 за 9.02.1878 (с.93). URL: <https://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/1578/edition/1228/content>; Саме до палацу у Теофіполі з Ляховецького палацу, який був суттєво пошкоджений цвільлю, перевезли найцінніші речі, що належали батькові Теофілії Юзефу Яблоновському. Згідно інвентарних описів майна, які є частиною архіву князів Сапег і зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника, тут знаходились картини, родинні портрети, меблі з цінних порід дерева, музичні інструменти, дзеркала в позолочених рамах, годинники, вироби з мармуру та порцеляни. Особливо великою була бібліотека, що нараховувала понад 2 тисячі книг, партитури музичних творів, рідкісні стародруки. Вазы, сервізи, дорогий посуд, люстри, цінна колекція мінералів, настільні ігри, приладдя для письма та малювання — неповний перелік майна, що зберігалось у палаці, складений після смерті княгині. Вражає і опис палацу, який залишив Франциск Карпінський. Сучасник Теофілії Сапегі, її постійний гість, розповідає про великі просторі салони на першому поверсі, де містилася картинна галерея та бальна зала з величезними дзеркалами і вікнами, як в оранжереї. Тут розташовувалась каплиця, архів, апартаменти для гостей. На другому поверсі містились кабінет княгині, спальня, гардеробна. Також окремі кімнати були в домашніх тварин.

поселенням, що виникло як камінне оборонне укріплення. З трьох сторін його захищали озеро та річки Полква і Норець.

У XV і в першій чверті XVI ст. Каменем володіли волинські шляхтичі Човганські (Чолганські [р]). Містечко стали називати Човганським Каменем, щоб відрізнити його від містечок і сіл з такою ж назвою, яких на Волині було безліч. Пізніше в народі закріпилась назва Човган (пол. *Czolhan*).

Палац у Теофіполі з боку саду.⁴²

У XVIII—XIX ст. певного розвитку набули в Теофіполі освіта й культура. При тринітарському монастирі в 1773 році збудували і відкрили парафіяльну чотирикласну школу, в якій навчалося 60 учнів з числа багатших католиків та працювали чотири учителі. 1783 року відкрилася повітова народна школа, спочатку трикласна, а з 1822 року — шестикласна, в ній навчалося 183 учні, працювало 10 учителів, три з них закінчили Вільнюський університет.

За переписом 1897 року кількість мешканців зросла до 3774 осіб (2402 чоловічої статі та 1372 — жіночої), з яких 1372 — православної віри, 2914 — юдейської⁴³.

В 70-х роках XIX ст. у містечку виникли пивоварний і поташний заводи, а в 90-х роках — миловарний. Всього в Теофіполі було 9 заводів, млин, маслобойня, крупорушка. Пізніше почала працювати друкарня. Теофіполь став значним торговельним центром. На початку XX ст. тут налічувалося кілька десятків крамниць, три трактири, п'ять лісоторгових складів, 3 склади

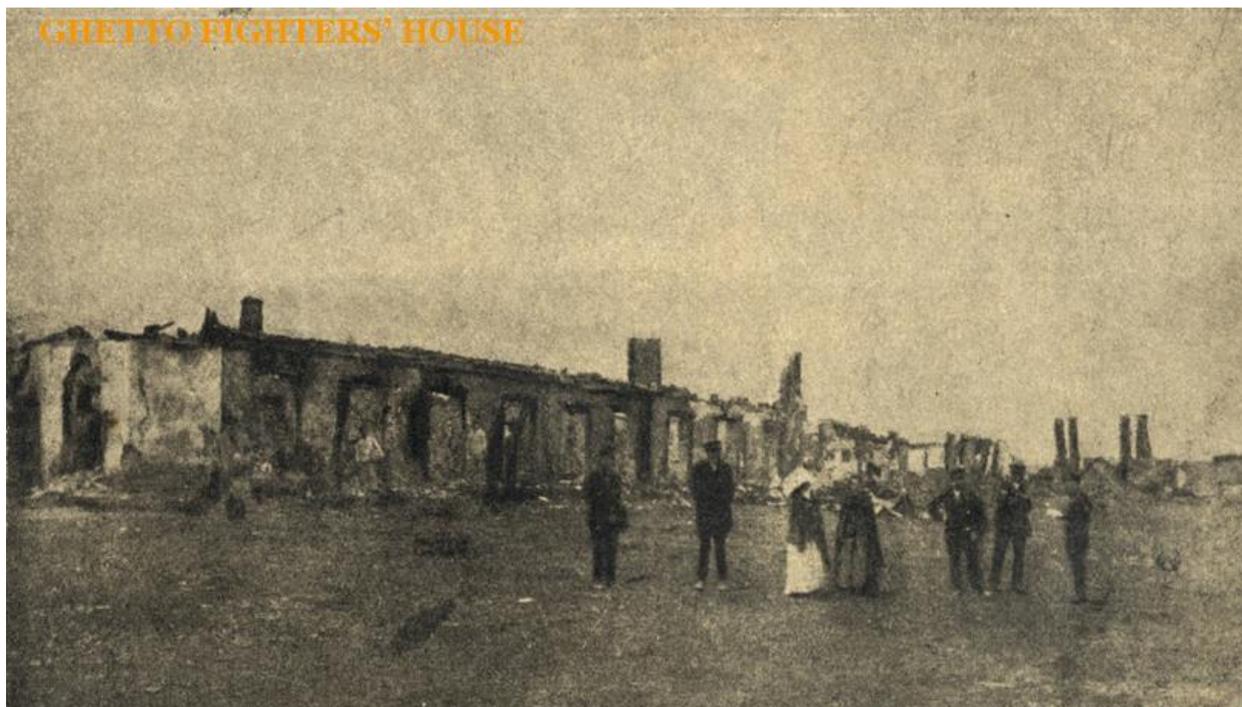
⁴² Малюнок Наполеона Орди. URL: <https://castles.com.ua/teofipol.html>

⁴³ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий : по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого — С.-Пб. : Типография «Общественная польза»: [паровая типолитография Н. Л. Ныркина], 1905.— С.1-28.— X, 270, 120 с. URL: <https://archive.org/details/nasmesta>

землеробських знарядь і чотири аптекарські магазини. У Теофіполі відбувалося 6 ярмарків на рік і два рази на тиждень базари. Відкрили банк, працювала пошта, з 1898 року — телеграф. Внаслідок розвитку місцевої промисловості й торгівлі до містечка стала припливати робоча сила, населення Теофіполя у 1870-1896 рр. зросло з 2718 до 5-ти тисяч жителів.

7 (20) листопада 1917 року, відповідно до Третього Універсалу Української Центральної Ради, Теофіполь увійшов до складу Української Народної Республіки.

6 липня 1941 року гітлерівці захопили Теофіполь.

Руїни в Теофіполі після погрому місцевих євреїв. Погром було здійснено після закінчення Першої світової війни.⁴⁴

Єврейська громада⁴⁵

Перебуваючи у сфері впливу Кременецького кагалу, Теофіполь, згідно з постановою з'їзду Волинської синагоги, в Корці в 1758 р. отримав права кагалу, причому йому були підпорядковані євреї навколишніх сіл.

У 1765 р. числилися в Теофіполі та цих селах 516 євреїв. На початку 19 ст. Теофіполь – містечко Волинської губернії, Старокостянтинівського повіту. За ревізією 1847 р. «Теофіпольське єврейське суспільство» складалося з 1712 душ.

⁴⁴ Островский З. С. Еврейские погромы 1918-1921 гг. / З. С. Островский. – М.: АО "Школа и книга", 1926. – С. 80. – 135 с. URL: <https://www.blavatnikarchive.org/item/19472>

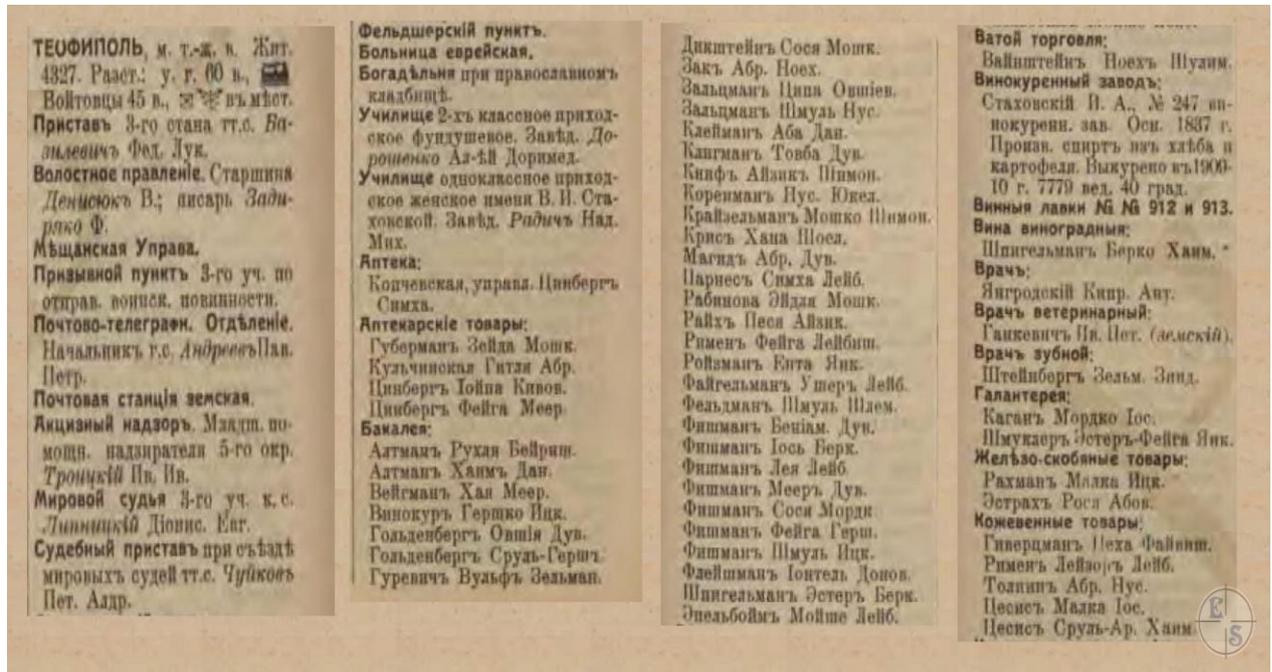
⁴⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 14. Сараево — Трани (1913). – с. 806 URL https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 989;

За переписом 1897 р. у Теофіполі мекало 4484 жителів з яких 2914 євреїв (65%).

В 1910 р. діє приватне єврейське чоловіче училище та приватне єврейське жіноче училище.

На 1912 р. діяла єврейська лікарня.

Євреям, як видно з довідника 1913 року, належали практично всі крамниці та магазини.

Теофіполь в довіднику.⁴⁶

Голокост⁴⁷

Згідно з переписом населення 1939 року, у місті проживало 1266 євреїв (36,9 відсотка від загальної чисельності населення). Ще 183 євреї проживали в тодішньому Теофіпольському районі.

На початку липня 1941 року частини 6-ї німецької армії окупували місто. Протягом двох тижнів з початку німецького вторгнення 22 червня 1941 року невелика кількість євреїв змогла евакуюватися на схід. Деяких єврейських чоловіків було призвано до Червоної Армії або вступило на службу добровільно. Ймовірно, на початку окупації в Теофіполі залишалися близько 1000 євреїв.

У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура). Німецькі військові створили місцеву адміністрацію та допоміжні поліцейські сили під командуванням П. Т. Пасічника. У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної

⁴⁶ Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913.

⁴⁷ TEOFIPOL. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1481-1482. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 45. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

адміністрації. Теофіполь було включено до складу гебіту Ізяслав; оберфюрер СА Кнохенгауер став гебітскомісаром⁴⁸. У самому Теофіполі було створено пост німецької жандармерії, під керівництвом якого служила українська допоміжна поліція.

Влітку та восени 1941 року в Теофіполі було запроваджено низку антиєврейських заходів. Було створено єврейську раду (юденрат). Євреї повинні були носити розпізнавальні знаки із зіркою Давида, і їм було наказано виконувати примусові роботи. Євреям не дозволялося залишати межі міста.

Наприкінці 1941 року або в січні 1942 року німецька влада створила гетто в Теофіполі⁴⁹. Туди також переселили євреїв з навколишніх сіл. Наприклад, з села Шибен було привезено 29 євреїв⁵⁰. Гетто було ліквідовано 21 та 22 січня 1942 року. 21 січня всіх чоловіків — понад 400 осіб — розстріляли. 22 січня розстріляли жінок і дітей⁵¹. Загалом було вбито 970 осіб⁵². У червні 1942 року в селі Ямполі було розстріляно ще 85 євреїв⁵³.

Теофіполь, єврейський цвинтар.⁵⁴

⁴⁸ BA-VL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSNO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942. (Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.)

⁴⁹ ДАРФ, 7021-64-816, стор. 200; Стасюк І. А. Навічно в пам'яті народній: Теофіпільщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. [текст].- Львів: Каменяр, 1995.- С. 95. – 662с.: іл.

⁵⁰ ДАРФ, 7021-64-816, стор. 169.

⁵¹ Навічно в пам'яті народної, С. 95–96. ДАХО, 3784-1-32, с. 19, 35, вказує, що євреїв було привезено до Теофіполя з навколишніх сіл 10 січня 1942 року, і що 1540 людей було розстріляно там лише через два дні, як цитує Фінкельштейн, «Масове знищення євреїв Подолії», с. 77.

⁵² ДАРФ, 7021-64-816, с. 200. За іншим джерелом, жертв було 1400; див. Навічно в пам'яті народної, с. 95. Однак ця цифра, ймовірно, завищена, оскільки загальна довоєнна чисельність єврейського населення становила 1449 осіб, і кілька сотень людей змогли евакуюватися або вступити до армії.

⁵³ ДАРФ, 7021-64-816, с. 200.

⁵⁴ Точний період заснування цвинтаря невідомий. Найстаріший надгробок датується кінцем 19 століття, тому можна припустити, що цвинтар виник у цей період. Вперше він з'являється на російській карті 1915 року, а пізніше на польській карті 1939 року, але не як єврейський цвинтар. Цвинтар не позначений на попередніх картах 1880-х років. Ділянку було обгороджено ESJF у 2016 році. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/teofipol-jewish-cemetery/>